

Γυνὴ ζῶον τιθηνόν – ‘De vrouw, een zogend dier’

Studie van de voedster en het voedsterkind in de Griekstalige papyri van Romeins Egypte

DELPHINE NACHTERGAELE

Dat de mens een politiek dier is, had Aristoteles ons al eerder geleerd, maar dat sommige antieke vrouwen ‘zogende dieren’ kunnen worden genoemd, is minder evident en lokt misschien niet alleen bij feministen – die waarschijnlijk aanstoot nemen aan de bijklank van deze benaming – maar ook aan het gemiddelde moederhart reactie uit: de verzorging van je bloedeigen kind aan een andere vrouw toevertrouwen, is voor ons een bevreemdend idee. Dat is nochtans niet altijd zo geweest: in de ‘wieg van onze Europese cultuur’ werden baby’s geregeld door een buitenstaander gevoed en verzorgd. De inhoud, voorwaarden en verloning van een dergelijke voedstertaak stelde men soms op papier, in dit geval letterlijk op ‘papyrus’. Sommige van die voedstercontracten zijn in het droge Egyptische zand goed bewaard gebleven, zodat ze mij twee millennia later een onderzoek over het voedsterschap toelieten.¹ Aangezien slechts één voedstercontract uit de Ptolemaïsche periode dateert en er na het begin van de 4de eeuw n.C. geen dergelijke documenten meer bewaard zijn, lag het voor de hand het onderzoeksgebied tot de Romeinse tijd te beperken.

Het doel van mijn studie bestond er vooreerst uit om het bestaande corpus van de voedstercontracten en -kwijtingen te vernieuwen; in de jaren ‘80 hadden Masciadri en Montevicchi deze documenten namelijk al verzameld en uitgebracht in het eerste deel van het zogenaamde *Corpus Papyrorum Graecarum*. Hun werk was de basis voor mijn verhandeling, maar na ruim 25 jaar bleek een nieuw bronnenonderzoek wenselijk. Daarbij was de metawebsite www.papyri.info van onschatbare waarde; die biedt namelijk toegang tot verschillende digitale zoekmachines, meer bepaald de *Heidelberger Gesamtverzeichnis der griechischen Urkunden aus Ägypten* (HGV), de *Advanced Papyrological Information System* (APIS) en de *Duke Databank of Documen-*

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie *Γυνὴ ζῶον τιθηνόν. Studie van de voedster en het voedsterkind in de Griekstalige papyri van Romeins Egypte* (Gent: Universiteit Gent, 2010).

tary Papyri (DDBDP). Vooral de laatste database was voor dit onderzoek cruciaal. Op die manier kon ik vier nieuwe papyri aan het corpus toevoegen (P.Duk. inv. 915 (CK 13), SB XVII, 13103 (CK 28), SB XXII, 15614 (CK 33) en P.Bodl. 169 (CK 42)²) en werden verscheidene andere documenten herzien of geherdateerd. Zodoende vormde uiteindelijk een verzameling van 42 contracten en kwijtingen het voornaamste materiaal van mijn masterproef. Daarnaast breidde ik het onderzoeksgebied verder uit door, voor het eerst, ook brieven over of gericht aan de voedster in rekening te brengen. Een confrontatie daarvan met de bevindingen uit de contracten en kwijtingen leverde een aantal interessante vaststellingen op.

De private en publieke legale documenten

Ik maakte bij mijn studie, zoals gebruikelijk bij het bestuderen van niet-literaire papyri, een basisonderscheid tussen publieke en private documenten.³ Onder de eerste noemer werden twee petities en één proces inzake de voedstertaak geanalyseerd. De private overeenkomsten over de voedster waren echter veel talrijker en omvatten contracten, kwijtingen en registers van *grafeia* (openbare kantoren).⁴ De vorm van contracten en kwijtingen – en dat geldt niet alleen voor documenten over de voedster, maar ook voor overeenkomsten met een heel andere inhoud, bijvoorbeeld verkoopcontracten – weerspiegelt ten eerste een geografische voorkeur: de zogenaamde *sunchoresis*-vorm is typisch voor de papyri afkomstig van Alexandria, terwijl de *homologia*-vorm in de andere regio's van Egypte wordt gebruikt.⁵

Niet alle documenten van buiten Alexandria nemen evenwel de *homologia*-vorm aan: een tweede punt van variatie kan worden toegeschreven aan de instantie waar het document tot stand is gekomen; overeenkomsten kunnen

² De papyri die in dit artikel vermeld worden, volgen de nummering uit mijn eigen, nieuw samengestelde corpus; de nummering die Masciadri en Montevecchi in hun *Corpus Papyrorum Graecarum* hanteerden, kan in een vergelijkende tabel in de appendix aan het einde van dit artikel worden geraadpleegd.

³ Het onderscheid tussen beide wordt gemaakt op basis van het criterium of de teksten in een officiële, administratieve context tot stand zijn gekomen, dan wel of ze exclusief over aangelegenheden van privépersonen handelen (Turner 1968: 128; Palme 2009: 361). Deze tweedeling bleek niet uit het onderzoek van Masciadri en Montevecchi; zij analyseerden contracten en kwijtingen onder dezelfde noemer als processen en petities. Mij leek het aangewezen dit basisonderscheid te behouden.

⁴ Hoewel de registers in feite publieke documenten zijn, werden ze toch onder private legale documenten geanalyseerd aangezien ze niet als documenten op zich werden behandeld, maar er op de individuele contracten in die *grafeion*-registers werd ingezoomd.

⁵ Beide types zijn eenvoudigweg vernoemd naar het werkwoord waarmee de overeenkomst wordt uitgedrukt, meer bepaald *συγχωρέω* of *ὁμολογέω* (beide “akkoord gaan”), zodat dit een louter formeel onderscheid is dat niets over de inhoud vertelt.

namelijk in lijsten van *grafeia* of van banken worden ingeschreven. Beide instanties hanteren specifieke formuleringen in verband met de registratie van overeenkomsten.

De derde en laatste soort variatie is afhankelijk van het moment waarop de overeenkomst met een voedster tot stand is gekomen. Zelfs binnen de Romeinse periode is er namelijk een evolutie op te merken in de vormgeving van de documenten: vanaf de tweede helft van de 2de eeuw n.C. nemen steeds meer contracten en kwijtingen de vorm van een *cheirografon* aan. Het voornameste formele verschil tussen die documenten en de eerder gebruikte *homologiai* of *sunchooreseis* bestaat eruit dat de objectieve formulering van laatstgenoemde types plaats ruimt voor de eerder subjectieve toon van een brief.

Hoe verschillend documenten omtrent de voedster er dus vormelijk kunnen uitzien, dat maakt op inhoudelijk vlak weinig uit, wat ons toelaat om een beeld te krijgen van de voedster en haar opdracht.

De voedster

Terminologie

Lange tijd was er onzekerheid over de antieke benaming van voedstercontracten, maar nu wordt ὁμολογία τροφίμου algemeen als de antieke benaming voor die contracten erkend (Adams 1964: 152-153; Hengstl 1972: 62-63). Het tweede element τροφίμου, dat de voedster aanduidt, is duidelijk verwant met werkwoorden als τροφεύω of τρέφω (“voeden”) en definieert met andere woorden meteen de taak van de min: het verzorgen en voeden van de aan haar toegewezen zuigeling. Die handeling wordt in de documenten zelf door werkwoorden zoals τροφεύω, θηλάζω of τιθινέω (“voeden, verzorgen”), dan wel met een afgeleid substantief zoals τιθήνησις omschreven (“verzorging”). Verder geeft de antieke naam aan – hoe kon het ook anders? – dat de min centraal staat in de overeenkomst. Een groot deel van mijn onderzoek ging dan ook uit naar het analyseren van haar identiteit.

Identiteit van de voedster

Vooreerst viel in de contracten en kwijtingen (o.a. uit de beschrijving van de contracterende partijen⁶) op te maken of de voedster een vrije vrouw of een

⁶ Bij onvrije vrouwen zijn het namelijk hun eigenaars die het contract afsluiten; vrije vrouwen treden zelf op, vaak bijgestaan door hun echtgenoot of broer.

slavin was; dat liet toe het aantal vrije en onvrije voedsters met elkaar te vergelijken. Hoewel het door lacunes niet altijd mogelijk was om de status van de min de achterhalen, blijkt er toch een duidelijk overwicht aan vrije voedsters: terwijl elf documenten van het corpus over onvrije voedsters informeren, is de voedster in 29 gevallen een vrije vrouw. Die prevalentie van vrije vrouwen moet tegen de socio-economische achtergrond van Egypte worden gezien; in tegenstelling tot de rest van de Grieks-Romeinse wereld was Egypte namelijk veel minder op het gebruik van slaven gegrondvest (Hengstl 1972: 4); het aantal slaven lag er dan ook veel minder hoog (Biezuńska-Małowist 1977: 156-158), zodat diensten van vrije mensen een economisch grotere rol speelden (Adams 1964: 1-2).

Als een tweede aspect van de identiteit van de min werden de namen van de vrije voedsters, hun voogden en hun ouders geanalyseerd. Masciadri en Montevecchi's onomastische studie van hun corpus leerde dat de vrouwen slechts in enkele documenten van pure Griekse oorsprong waren, maar vaker een etnisch gemengde naam droegen.⁷ In de overgrote meerderheid van de documenten van het corpus hadden de voedsters Egyptische namen (Masciadri & Montevecchi 1984: 20). Terwijl de onderzoeksters hieruit concludeerden dat minnen meestal in een autochtone omgeving werkten, deed die vaststelling mij vermoeden dat voedsters tot de armere, Egyptische bevolking behoorden.

Een voedstercontract als uitgangspunt voor de socio-economische positie van de min

De hierboven geformuleerde veronderstelling bleek correct: ook andere elementen in de contracten wezen erop dat de voedster een lage socio-economische positie bekleedde, zoals een concreet voorbeeld van een dergelijk voedstercontract illustreert⁸:

⁷ Hebreeuwse namen verschijnen, niet toevallig, enkel in drie contracten van Alexandria, het belangrijkste Joodse centrum in Egypte.

⁸ Het gaat over voedstercontract CK 3 (13 v.C., afkomstig uit Alexandria); de indeling van de Griekse tekst in paragrafen is een ingreep van de auteur.

(m. 1) Πρωτάρχου
(m. 2) παρὰ Σίλλιδος τοῦ [Πτο]λεμαίου
Φιλομητορή[ο]υ καὶ
παρὰ τῆς [τούτο]υ μητρὸς Φιλωτέρας τῆς
Θεοδώρου Περ]σ[ί]νης μετὰ κυρίου τοῦ ἀν-
δρὸς Π[το]λεμαίου τ[οῦ] Σίλλιδος Φιλομητο-
ρήου.

... π[ερὶ τῶν διεσ]ταμένον συνχωρεῖ
ἢ Φιλω[τέρα παρ]έξεσθαι τὴν ἑαυτῆς(*)^a δοῦ-
λην Ζωσίμη[ν] ἐπὶ χρόνον ἕτη δύο ἀπὸ Φαρ-
μοῦθι [τοῦ ἔνεσ]τῶτος ἰς (ἕτους) Καίσαρος
τροφε[ύ]-
οῦσαν καὶ θη[λάζ]ουσαν παρ’ αὐτῆ Φιλωτέρα
ὃ ἐγδεδόται αὐτῆ ὁ Σκύλλις ἀναίρ[ε]τον
ἑαυτοῦ(*) δουλικὸν παιδίον ὑποτίθτιον(*) θῆλυ(*)
ᾧ ὄνομα Ἀγαλμάτιον,

... μισθοῦ τοῦ ἐσταμένου
τοῦ τε γάλακτος καὶ τῆς τροφείας(*) κατὰ μ[ῆ]-
να ἕκαστον σὺν ἐλαίω καὶ ψωμίσματι ἀργ(υρίου)
(δραχμῶν) ἴβ,
τὸ δὲ συναγόμενον τῶν δύο ἐτῶν τῶν τρο-
φείων(*) κεφάλαιον τὰς τοῦ ἀργ(υρίου) (δραχμὰς)
σπη αὐτόθεν

ἀπέσχηκεν ἢ Φιλωτέρα παρὰ τοῦ Σίλλιδος
διὰ χ[ειρὸς] ἕξ οἴκου. καὶ ἐὰν συνβῆ τὸ
δηλούμενον
παιδίον Ἀ[γαλ]μάτιον παθεῖν τι(*) ἀνθρώπινον
ἐντὸς τῶν δύο ἐτῶν, ἐπάναγκες τὴν Φιλω-
τέραν [ἀ]νελ[ο]μένην ἕτερον παιδίον παρασ-
χέσθαι τὴν [δο]ύλην τροφεύουσαν καὶ παραστή-
σαι πᾶσαν [ἐφ’] ὃ ἐὰν ἀνέλγεται ὄντων ὄλων ἐτῶ[ν]
δύο μηδὲ[ν](*) τ[ὸ] καθόλου λαβοῦσα διὰ τὸ ἀθά-
νατον αὐτὴν ἐπιδεδέχθαι τροφεύειν,

... ἀπὸ
δὲ τοῦ νῦν παρασχέσθαι τὴν δούλην ποιου-
μένην τὴν τε ἑαυτῆς(*) καὶ τοῦ παιδίου προσ-
ήκουσαν ἐπιμέλειαν(*) μὴ φθειροῦσαν(*) τὸ γάλα
μὴδ’ ἀνδροκοιτούσαν μὴδὲ ἐπικυοῦσαν
μὴδ’ ἕτερον παραθηλάζουσαν(*) παιδίον, ἃ τε
ἐὰν λάβῃ ἢ πιστευθῇ τῶν τούτου σῶμα(*) συν-
τηρήσειν καὶ ἀποδώσειν ὅταν ἀπαιτη-
ται ἢ ἐκτίσειν(*) τὴν ἐκάστου ἀξίαν πλὴν συμ-
φανοῦς ἀπωλείας(*) ἢς καὶ φανεράς γενη-
θείσης ἀπολελύσθω(*), καὶ μὴ ἐκλείπειν(*) τὴν
τροφείαν(*) ἐντὸς τοῦ χρόνου. ἐὰν δὲ τι τού-
των παραβαίη ἐκτίειν(*) αὐτὴν ὃ εἴληφεν
τῶν τροφείων(*) κεφάλαιον σὺν ἡμολίᾳ
καὶ τὰ βλάβη καὶ δαπανήματα καὶ ἄλλο
ἐπιτίμιον ἀργ(υρίου) (δραχμὰς) φ καὶ τὸ
ὀρισμένων πρόσ-
τιμον, τῆς πράξεως γινομένης τῶ Σιλ-
λιδι ἕκ τε αὐτῆς Φιλωτέρας καὶ ἐκ τῶν

Aan Protarchos. Vanwege Sillis, de zoon van Ptolemaios, uit de *deme* Filometoreios, en vanwege zijn moeder, Filotera, de dochter van Theodoros, van Perzische afkomst, met als voorged haar echtgenoot Ptolemaios, de zoon van Sillis, uit de *deme* Filometoreios.

In verband met de zaken in kwestie: Filotera gaat ermee akkoord dat ze haar eigen slavin Zosime zal beschikbaar stellen gedurende twee jaar, vanaf de maand Farmouthi van het huidige, i.e. 17^e jaar van Caesar om bij Filotera thuis de vondeling, die Skillis aan haar heeft toevertrouwd, te voeden en verzorgen – een onvrij meisje dat nog aan de borst gevoed wordt met de naam Agalmation.

Daarbij is het voedstersloon voor de melk en de voeding vastgelegd op twaalf drachmen per maand, aangevuld met olie en brood. Filotera heeft de totale som van het voedstersloon voor twee jaar, namelijk 288 drachmen onmiddellijk cash van Sillis ontvangen. En als het voorvalt dat het vermelde kindje Agalmation aan een of andere menselijke <ziekte> lijdt binnen die twee jaar, <is> het noodzakelijk dat Filotera een ander kindje opneemt, haar slavin verschaft om het te voeden, <die slavin> volledig beschikbaar stelt voor de gehele <periode> van twee jaar, waartoe ze zich heeft geëngageerd, waarbij ze helemaal niets <extra> ontvangt omdat ze een ‘onsterfelijke kind’ heeft ontvangen om te voeden.^b

Verder <gaat Filotera akkoord> om vanaf nu de slavin verschaffen, die gepaste verzorging voor zichzelf en voor de baby aan de dag moet leggen, die haar melk niet mag laten bederven, die geen seksuele activiteit mag hebben, die niet zwanger mag worden en die daarbovenop geen ander kind mag zogen. <Filotera gaat akkoord dat ze de dingen> die ze krijgt <voor het kindje> en die <aan haar> worden toevertrouwd, intact zal houden en zal teruggeven wanneer haar er ook maar naar wordt gevraagd, of anders <moet ze> de waarde van elk <voorwerp> vergoeden, behalve bij elke vorm van normale slijtage, waarvan ze natuurlijk is vrijgesteld. En <Filotera gaat akkoord dat> ze zich niet aan haar voedsterszaak binnen de tijd onttrekt. Als ze iets van die overeenkomsten overtreedt, moet ze de som van het ontvangen voedstersloon betalen, verhoogd met de helft, evenals de schade en

ὑπαρχόντων αὐτῇ πάντων καθάπερ ἕκ(*)
 δίκης, ἀκύρων οὐσῶν καὶ ὄν ἐὰν ἐ-
 πενέγκῃ πιστεῶν πασῶν σκέπης πά-
 σης, μένειν δὲ κυρίαν καὶ βεβαίαν
 ἦν ἀνεγήνοχεν ἢ Φιλωτέρα τῷ Σύ-
 λιδι συνχώρησιν περὶ δουλικοῦ παιδίου
 στυτ[ρ]όφου. vac.? ἀξιου(μεν)
 vac.? (ἔτους) ιζ Καίσαρος Φαρμουθι δ.

de onkosten en de nog eens 500 drachmen als boete en de door de wet opgelegde straf. Daarbij gebeurt de vordering in het voordeel van Sillis vanuit Filotera zelf en vanuit alle voor haar voorhanden bezittingen, alsof op basis van een proces. Onder de voorwaarde dat alle bestaande garanties of bescherming niet rechtsgeldig zijn, <gaan de partijen akkoord> dat het contract over de onvrije voedsterling, dat Filotera met Sillis is aangegaan, rechtsgeldig en vast blijven. We vragen <dat het contract geregistreerd wordt>. De vierde Farmouthi van het 17^e jaar van de Caesar.

- a. Kritisch apparaat: 7. εατης pap.; 12. εατου pap.; 12. υποτιθιον pap.; 12. θηλυον pap.; 14. τροφας pap.; 16-17. τροφων pap.; 20. δι pap.; 25. μηθειν pap.; 28. εατης pap.; 29. επιμεληαν pap.; 29. φθιρουσαν pap.; 31. παραθηραζουσαν pap.; 32. σων pap.; 34. εκτισιν pap.; 35. απωλης pap.; 36. BL cf. 8.39: απολελυσθαι Original ed.; 36. εγλιβιν pap.; 37. τροφον pap.; 38. εκτινιν pap.; 39. τροφων pap.; 44. εγ pap.
- b. "Onsterfelijk" moet hier in legale zin opgevat worden en betekent dat, wanneer het kind zou sterven, er een andere vondeling in zijn plaats dient gezoogd te worden.

Dit voedstercontract toont, ten eerste, dat de min aan een groot aantal bepalingen was onderworpen. De contracten vermelden vooreerst vaak expliciet dat de taak in het huis van de voedster uitgevoerd werd, bijvoorbeeld door uitdrukkingen als ἔξω παρ' ἑμαυτῆῖ of ἑαυτῆῖ ("buitenshuis, bij mij thuis", dan wel "bij haar huis"). Verder treft men in de overeenkomsten een reeks verplichtingen en verboden aan, die een groot deel van het contract in beslag nemen. Zo werd van de voedster verlangd dat zij een passende verzorging van het kindje en van zichzelf aan de dag legde (ποιεῖσθαι τήν τε ἑαυτῆς καὶ τοῦ παιδίου ἐπιμέλειαν) en dat zij haar melk niet liet bederven (μὴ φθείρειν τὸ γάλα) zodat ze de zuigeling met haar eigen zuivere en onbedorven melk kon voeden (τῷ ἰδίῳ αὐτῆς γάλακτι καθαρῷ καὶ ἀφθόρῳ). Bovendien mocht ze geen seksuele betrekkingen hebben (μηδ' ἀνδροκοιτεῖν) en niet zwanger worden (μηδ' ἐπικυεῖν). Ten slotte werd ook vaak expliciet aan de min verboden om nog een ander kind op hetzelfde moment te zogen (μηδ' ἄλλο παιδίον παραθηλάζειν). Naast deze reeks bepalingen betreffende de goede verzorging van de voedsterling was zij ook aan andere verplichtingen onderworpen; zowel de voedster als de opdrachtgever mochten het contract niet tijdens de duur van de overeenkomst opzeggen: de voedster mocht zich niet aan de voedstertaak onttrekken (μὴ ἐκλείπειν τὴν τροφείαν ἐντὸς τοῦ χρόνου) en de opdrachtgever van zijn kant mocht het kindje niet binnen de vastgestelde duur van het contract bij de min wegnemen (μὴ ἀποσπάσειν τὸ παιδίον ἐντὸς τοῦ χρόνου).

Al is het duidelijk dat de waslijst regels en voorschriften een (zware) druk legde op het leven van een min, toch hoeft men m.i. niet zo negatief te zijn als Adams. Die vindt namelijk dat een voedster grondig in haar bewegingsvrij-

heid beperkt werd als ze contractueel verplicht was het kind in haar eigen huis te zogen (Adams 1964: 157). Naar mijn aanvoelen had die verordening evenwel het omgekeerde effect: hoewel de vele bepalingen het leven van de voedster zeker hebben beïnvloed, zorgde het feit dat de voedster haar taak thuis kon uitvoeren er net voor dat haar leven niet compleet en drastisch veranderde. Ook andere bepalingen speelden in het voordeel van de voedster. Het verbod op seksuele betrekkingen, wellicht het meest markante en verbazingwekkende voorschrift van alle, garandeerde dat de melkproductie op peil bleef. Op die manier wou de opdrachtgever natuurlijk het doel van de overeenkomst veiligstellen, namelijk dat zijn kind genoeg gevoed werd. Tegelijk echter verzekerde dit verbod ook een inkomen op langere termijn voor de voedster door een langdurige melkproductie, want de bederving of afname van de hoeveelheid moedermelk was een gegronde reden om het contract te verbreken. Zonder een dergelijke gefundeerde aanleiding was het, zoals de bepalingen toonden, niet mogelijk voor de contracterende partijen om van de overeenkomst af te wijken, wat de min werkzekerheid bood.

De situatie van de voedster bleef echter wel penibel; als ze een van bovenstaande voorwaarden schond, zou een contractueel bepaalde straf volgen. Meestal bestaat deze sanctie uit drie delen: ten eerste moest zij haar salaris aan 150% terugbetalen (ἅ τε εἴληφεν τροφεῖα καὶ ἅ ἐὰν προσλάβῃ σὺν ἡμιολίᾳ). Vervolgens moest ze de schade en de onkosten vergoeden (τὰ βλάβη καὶ δαπανήματα) en een boete (πρόστιμον of ἐπίτιμον) betalen, die varieerde tussen 200 en 500 drachmen, wat overeenkwam met het voedsterloon voor de hele, vaak twee tot drie jaar durende opdracht (cf. *infra*).

Aan deze zeer zware boete kon de voedster zich verder moeilijk onttrekken: allerlei juridische formules in het contract moesten garanderen dat de min bij contractbreuk de sanctie zou ondergaan. Met een losse genitief wordt bijvoorbeeld in bepaalde documenten de zogenaamde ‘praxis-clausule’ omschreven, zoals in CK 5 rr. 21-22: τῆς πράξεως γεινομένης τῇ Ἰσιδώρᾳ] ἔκ τε αὐτῆς Διδύμης καὶ [ἐκ τῶν] ὑπαρχόντων αὐτῆς πᾶν(των) καθ[ά]περ ἐκ δίκ[ης] (“waarbij de vordering gebeurt in het voordeel van Isidora vanuit de persoon van Didume zelf en vanuit al haar bezittingen, als op basis van een proces”); hierdoor werd de voedster niet alleen met haar bezit, maar ook met haar persoon aansprakelijk gesteld, wat meteen de zwaarst mogelijke vorm van aansprakelijkheid was. De toevoeging “Perzisch(e) van afkomst” (Πέρσης τῆς ἐπιγόνῆς), een andere frequent gebruikte uitdrukking, kende dezelfde juridische consequenties qua aansprakelijkheid als de ‘praxis’-clausule en wijst bovendien op de lage socio-economische positie van de min: hoewel de uitdrukking in de Romeinse periode weliswaar niet meer letterlijk

op de afkomst van individuen duidde, is het oorspronkelijk etnische karakter van deze uitdrukking belangrijk om de juridische toedracht ervan te begrijpen (Oates 1963: 17-18); de historische nakomelingen van de Perzen werden volgens Tait van het recht op asiel uitgesloten – een bestraffing voor de ont-heiliging van de Egyptische tempels tijdens de Perzische overheersing – en stonden dus nog lager op de sociale ladder dan de autochtone bevolking (Tait 1924: 181). Deze inferieure maatschappelijke positie werd vanaf de Romeinse periode als legale fictie in overeenkomsten geprojecteerd, zodat de desbetreffende persoon door die uitdrukking de status van debiteur kreeg. Op die manier werden de zogenaamde Perzen ertoe verbonden een bepaalde verplichting uit te voeren en werden zij aan persoonlijke ‘executie’ onderworpen indien de overeenkomst niet correct werd nageleefd. Verder combineren vele contracten deze twee verschillende juridische bepalingen, wat de opdrachtgever de absolute garantie gaf dat de voedster steeds aansprakelijk kon worden gesteld.

Het voedsterloon bevestigt ten slotte het vermoeden over de maatschappelijke positie van de voedster. De verloning, die meestal per maand (*κατὰ μῆνα ἕκαστον*) werd berekend, was het hoogst in Alexandria en het laagst op de *chora* (het platteland): in CK 3, CK 4, CK 5, CK 8 en CK 9 uit de voornoemde *metropolis* ontving de voedster namelijk acht à twaalf drachmen per maand, terwijl de bedragen in documenten uit het Fajoem of de *nomos* Oxurhunchites (één van de ruwweg 40 districten waarin Egypte voor regionaal bestuur was opgedeeld) veelal tussen vijf en zeven drachmen per maand schommelden (bijvoorbeeld in CK 14, CK 23, CK 25, CK 27 en CK 29). Dat dit een erg lage verloning was, blijkt uit Drexhages vergelijking van het voedsterloon met andere salarissen. Hij kwam tot de vaststelling dat het voedsterloon tot ver in de 2de eeuw n.C. duidelijk onder het niveau van andere arbeidsovereenkomsten lag en bovendien zo laag was dat het zonder aanvullend loon niet volstond om te kunnen overleven (Drexhage 1991: 411-412). Hij merkte verder op dat het voedsterloon wel opmerkelijk goed met de verloning in de leercontracten overeenkomt (ibid. 1991: 412). Die vaststelling verbaast niet: ook in de gewoonte om een deel van het loon vooruit te betalen, evenals in de bepaling dat de opdracht in het huis van de aangeworven partij werd uitgevoerd en zelfs in de terminologie⁹ vertonen de voedstercontracten gelijkenissen met de leercontracten. Dat bevestigt met andere woorden dat de voedstertaak niet als een volwaardig beroep werd beschouwd, maar eerder op te vatten was als een noodzakelijke aanvulling op het gezinsinkomen.

⁹ In beide gevallen is er sprake van dat er een bepaald voorwerp ‘weggegeven’ wordt.

Naast een geldbedrag ontving de min ook producten in natura: een maandelijks levering van twee *kotulai*¹⁰ olie is bij de voedstercontracten zeer courant en staat ook in direct verband met de uit te voeren taak; de olie diende namelijk niet als levensmiddel, maar werd voor de verzorging van het lichaam van de voedster en de baby gebruikt (Masciadri & Montevecchi 1984: 25-26). Hieruit blijkt volgens mij dat deze producten in feite geen verloning voor, maar wel hulpmiddelen bij de voedsteropdracht waren. Soms echter ontving de voedster geschenken van de opdrachtgever: zo krijgt de min in CK 27 en CK 31 wijn en pluimvee voor een feest ter ere van Isis en ontvangt ze in twee andere documenten (CK 30 en CK 31) oorbellen als geschenk bij de eerste verjaardag van de voedsterling. Toch zijn die elementen naar mijn aanvoelen niet voldoende om het lage salaris te compenseren.

Conclusie

Ook al is het aantal documenten te beperkt om met zekerheid een these over de identiteit van de voedster te staven, toch lijkt het me dat verschillende elementen erop duiden dat de min een lage maatschappelijke positie bekleedde. Juridisch gesproken blijkt dat uit het feit dat voedsters vaak op meervoudige wijze aan een zware vorm van aansprakelijkheid werden blootgesteld, waarbij niet alleen hun bezit, maar ook hun eigen persoon gevaar liep. De eisen van de opdrachtgever ten opzichte van de voedster zijn niet onredelijk, aangezien ze alle het doel van de overeenkomst ondersteunden en sommige voorschriften ook de min zelf bescherming en garanties voor het voedsterloon boden. Dat loon blijkt echter zodanig laag, dat het op zich als inkomen niet volstond; de voedstertaak werd naar alle waarschijnlijkheid dan ook niet als een volwaardig beroep beschouwd, zoals ook de vele gelijkenissen met de leercontracten suggereren. In zoverre als iemand op basis van 42 documenten van een ‘modale voedster’ kan spreken, moet men zich haar voorstellen als een relatief arme, Egyptische vrouw, die zich na het voeden van haar eigen kind als min op de arbeidsmarkt begaf om wat bij te verdienen.

¹⁰ Een ‘kotule’ is ongeveer een halve liter (Montevecchi 1988: 71).

De voedsterling

Identiteit van de voedsterling

Op dezelfde manier als de voedster werd ook de identiteit van de voedsterlingen aan een onderzoek onderworpen. Zes documenten van het corpus behandelen vrije kinderen, waarbij soms expliciet de reden voor het inschakelen van een voedster, bijvoorbeeld de ziekte van de moeder, wordt geformuleerd. In vijf documenten worden zuigelingen met de aanduiding *δουλικὰ ἔγγονα* of, vaker, *ἐγγονοὶ* als kinderen van slavinnen (verder in dit artikel *engonoi*) benoemd (Masciadri & Montevecchi 1984: 11).¹¹ Vondelingen (*ἀναίρετοι*, *anairetoi*) maken echter de grootste groep uit: ze komen in twaalf documenten voor en kunnen op het eerste gezicht niet zomaar in de categorie van vrije of onvrije kinderen worden ondergebracht. In een hypothetisch geval kan menslievendheid of medelijden een drijfveer zijn geweest om een vondeling op te nemen en als vrij kind op te voeden, maar adoptie wordt in de secundaire literatuur als een curiosum beschouwd en de papyri geven aan dat in de realiteit vooral economische overwegingen doorslaggevend waren om een zuigeling op te nemen: een vondeling kon immers later als slaaf in dienst van zijn eigenaar staan.¹² Masciadri en Montevecchi wezen erop dat het een Oxurhunchitische gewoonte was om de drijfveer voor het opnemen van een vondeling steeds expliciet te verwoorden in de omschrijving van de zuigeling; in verschillende documenten, waaronder CK 14, CK 15 en CK 22, verschijnt namelijk een soort standaardformule *ὁ ἀνήρηται ἀπὸ κοπρίας εἰς δουλείαν* (“<de zuigeling> die van de vuilnisbelt is opgenomen met het oog op slavernij”; Masciadri & Montevecchi 1984: 16). Men kan dus concluderen dat de vondelingen de facto onder de categorie van onvrije kinderen mogen worden gerekend. In zeventien van de 23 tot nu toe behandelde contracten zijn de baby’s met andere woorden slaven (vijf kinderen van slavinnen en twaalf vondelingen), terwijl zes documenten vrije kinderen betreffen (Masciadri & Montevecchi 1984: 12). Komt daar nog bij dat acht andere documenten duidelijk over onvrije kinderen handelen, van wie de afkomst evenwel niet nader wordt bepaald of deze informatie door een lacune is weggevallen.¹³ Zo blij-

¹¹ Vaak wordt de term *δουλικόν* achterwege gelaten en wordt het adjectief *ἔγγονος* gesubstantiveerd. Vaak is er ook geen assimilatie van de kappa aan de gamma en luidt de term *ἐκγονος* (Gignac 1976: 173).

¹² Hiervan getuigt ook Biezuńska-Malowist: “Effectivement, d’autres documents, pas très nombreux, témoignent plutôt que les enfants trouvés – pour autant que quelqu’un se soit donné la peine de les ramasser – étaient promis à l’esclavage et non à une existence libre” (Biezuńska-Malowist 1977: 23).

¹³ Het betreft hier CK 1, CK 2, CK 8, CK 11, CK 12, CK 21, CK 27 en CK 28.

ken er van de 31 documenten, waar de status van het kindje te identificeren is, 25 over onvrije kinderen te gaan. De conclusie dat de voedstercontracten en -kwijtingen voornamelijk slaven betreffen, ligt met andere woorden voor de hand.

Aangezien gedetailleerde informatie over de afkomst van de onvrije kinderen bij die laatstgenoemde groep van acht documenten afwezig is, lijkt het niet mogelijk om met zekerheid uitspraken te doen of dit kinderen van slavinnen of vondelingen waren; toch kan men veronderstellen dat enkelen van hen veeleer *anairetoi* waren dan *engonoi*. Niet alleen ligt het bij kinderen van slavinnen voor de hand dat zij door hun eigen moeder werden gezoogd, de kans is bovendien bijzonder klein dat een vondeling kon worden gezoogd door een vrouw uit het gezin waarin hij opgenomen werd (Hengstl 1972: 64). Ook meent Montevecchi dat vondelingen niet altijd expliciet als dusdanig werden benoemd (Montevecchi 1988: 222). Het woord ἀναίρετος (*anairetos*) is immers grammaticaal noch inhoudelijk strikt noodzakelijk om een document als voedstercontract of -kwijting te definiëren, en werd volgens de onderzoekers vooral in de kwijtingen waarschijnlijk geregeld weggelaten (Masciadri & Montevecchi 1984: 12). De hypothese lijkt dan ook gegrond dat er zich in de restgroep van acht documenten naar alle waarschijnlijkheid ook nog een aantal overeenkomsten over vondelingen bevinden.

Voor de voedstercontracten en -kwijtingen kan men uit deze gegevens met andere woorden een tweevoudige conclusie trekken, namelijk dat de voedsters enerzijds voornamelijk met onvrije kinderen werden belast en dat die anderzijds, bij overdrijving weliswaar, met vondelingen kunnen worden gelijkgesteld.¹⁴

¹⁴ Toch mag men uit dit overzicht van de *anairetoi* op de *engonoi* in de voedstercontracten niet concluderen dat ook in het algemeen de meeste slaven in Egypte opgenomen vondelingen waren. Biezuńska-Malowitz wijst er namelijk op dat de natuurlijke procreatie van slavinnen voor een even groot, of zelfs groter aantal nieuwe slaven zorgde (Biezuńska-Malowitz 1977: 29-30, 42). De prevalentie van vondelingen in de voedstercontracten heeft er, zoals eerder vermeld, mee te maken dat er bij die kinderen zo goed als altijd een voedster moest worden ingeschakeld (Hengstl 1972: 64). Hengstls opmerking duidt met andere woorden aan dat het beeld over de slaven dat uit de voedstercontracten en -kwijtingen naar voren komt, geen zuivere representatie van de slavenspopulatie inhoudt. Bovendien is er bij de voedstertaak niet altijd een geschreven document nodig: Masciadri en Montevecchi stellen dat de schriftelijke overeenkomst van een voedstercontract vooral gewenst werd wanneer er een complex net van belangen was, zoals bij een lening of bij het grootbrengen van vondelingen (Masciadri & Montevecchi 1984: 31). In tegenstelling tot de opdrachten over vondelingen, zijn vele eenvoudige overeenkomsten waarschijnlijk nooit op schrift gesteld; ze ontsnappen dus aan ons blikveld, zodat er een enigszins vertekend beeld ontstaat over de immens grote aanwezigheid van vondelingen.

Geografische en chronologische tendensen

De conclusie over de identiteit van de voedsterlingen maakt het mogelijk een geografische tendens in het corpus te verklaren: het is opvallend en enigszins contra-intuïtief dat *metropoleis* zoals Alexandria en Oxurhunchos sterk in dit corpus vertegenwoordigd zijn, aangezien papyrologisch materiaal normaal gezien gemakkelijker vergaat in continu en druk bewoonde steden. Een verklaring hiervoor is dat, bijvoorbeeld de samenhangende groep van elf documenten (CK 1-5 en 7-12) uit Alexandrië naar Abusir el-Melek, niet ver van Herakleopolis in het Fajoem, werd verplaatst, waar ze de tand des tijds hebben doorstaan. Toch blijft het opvallend dat zoveel voedstercontracten uit grootsteden afkomstig zijn, en bovendien vaker dan elders in Egypte vondelingen betreffen, eerder dan kinderen van slavinnen of vrije kinderen.¹⁵ Doorslaggevend hierbij is de *communis opinio* dat de autochtone bevolking morele scrupules had ten opzichte van het te vondeling leggen van kinderen en dit dan ook veel minder frequent deed. Grieken, de voornaamste bewoners van die grootsteden, zagen er daarentegen geen graten in om *anairetoi* op te nemen en werden zelfs aangetrokken door het economische voordeel dat zo'n vondeling opleverde (Masciadri & Montevecchi 1984: 12).¹⁶ Vooral bij complexe situaties zoals die van vondelingen was een geschreven document over de voedsteropdracht wenselijk, zodat de geografische tendens dus nauw met de identiteit van de voedsterling samenhangt.

Naast dit geografische patroon kan men verder ook twee chronologische evoluties vaststellen; ten eerste neemt het aantal voedstercontracten na de 2de eeuw n.C. drastisch af: slechts twee documenten (CK 39 en CK 40) dateren uit de 3de eeuw en de laatste voedstercontracten zijn aan het begin van de 4de eeuw opgesteld (CK 41 en CK 42). Ten tweede is er over de verschillende eeuwen ook een ongelijkmatige verspreiding van vrije kinderen, *anairetoi* (vondelingen) en *engonoi* (nakomelingen van slavinnen). Ten eerste blijkt er na CK 25, uit 110 n.C., slechts één overeenkomst over een vondeling te gaan, namelijk CK 33, terwijl er relatief veel documenten na het begin van de 2de eeuw over kinderen van slavinnen handelen.¹⁷ Dat laatste is een vreemde con-

¹⁵ Van de voornoemde elf documenten uit Alexandria/Abusir-el Melek, bijvoorbeeld, gaan CK 3, CK 4, CK 5 en CK 10 over vondelingen, en CK 1, CK 2, CK 8, CK 11 en CK 12 over niet nader bepaalde onvrije kinderen, die dus mogelijk ook vondelingen zijn.

¹⁶ Vóór het onderzoek van Masciadri en Montevecchi was het grote aantal onvrije kinderen in de *grafeion*-registers van het weinig gehelleniseerde Tebtunis dan ook moeilijk te verklaren, maar zoals eerder vermeld toonden de onderzoeksters aan dat deze documenten fiduciaire verkopen van de facto vrije kinderen waren.

¹⁷ Het gaat hier meer bepaald om CK 24, CK 26, CK 32 en CK 36. Vóór het begin van de 2de eeuw documenteerde enkel CK 19 over de kinderen van een slavin.

statering, aangezien slavinnen toch veel gemakkelijker en vooral goedkoper hun eigen kinderen konden zogen. Zowel het lage aantal vondelingen na het begin van de 2de eeuw, als de talrijk aanwezige kinderen van slavinnen kunnen *an sich* niet op afdoende wijze worden verklaard. Gezien de parallelle chronologie van beide tendensen, vragen Masciadri en Montevecchi zich dan ook af of beide vaststellingen niet aan elkaar moeten worden gekoppeld. Ze steunen voor die hypothese op de bepalingen in de *Gnomoon van de Idios Logos* (BGU V, 1210; Masciadri & Montevecchi 1984: 16-20). In die ‘gids’ (γνώμων), bestemd voor de ἴδιος λόγος¹⁸, worden maatregelen van zowel de Romeinse, Griekse als Egyptische wet opgenomen (Pestman 1990: 174). In een van die voorschriften, meer bepaald paragraaf 41, ontmoedigen de autoriteiten het opnemen van *anairetoi* door te bepalen dat een Egyptenaar die een vondeling opneemt, bij zijn dood een vierde van zijn bezit aan de fiscus moet afstaan: Ἐὰν Αἰγύπτιος ἐκ κοπρίας ἀνέλῃται παῖδα καὶ τοῦτον υἰοποιήσῃται, μετὰ θάνατον τεταρτολογεῖται.¹⁹ Die regel, op te vatten als een tax op de diensten die de vondeling voor zijn eigenaar zal leveren, wordt in paragraaf 107 tot alle burgers uitgebreid: Τῶν ἀναιρουμένων ἀπὸ κοπρίας ἀρσενικά, μετὰ θάνατον τὸ τέταρτον ἀναλαμβάνεται.²⁰ Hoewel het onzeker blijft wanneer deze bepalingen precies in voege traden, wijst alles erop dat de juridische veranderingen vlak voor of rond het midden van de 2de eeuw werden doorgevoerd, met belangrijke gevolgen voor het voedsterwezen: aangezien niemand graag zijn inkomen aan de fiscus afdroeg, probeerde men waarschijnlijk deze wetgeving te omzeilen, zo verklaren Masciadri en Montevecchi; wanneer ervan wordt uitgegaan dat men in de voedstercontracten veinsde dat de *anairetoi* in feite *engonoi* waren, wordt de plotse toename van *engonoi* in contracten en kwijtingen op afdoende wijze verklaard (Masciadri & Montevecchi 1984: 17-18).

Verklaarden genoemde onderzoeksters de opmerkelijke spreiding van de vondelingen en de kinderen van slavinnen, dan zagen zij een m.i. nog opvallendere tendens over het hoofd: maar liefst vier van de zes overeenkomsten in verband met vrije kinderen zijn na het begin van de 2de eeuw – m.a.w. de periode waarin de net beschreven evolutie zich voltrok – gedateerd (met name CK 30, CK 31, CK 34 en CK 37). Ik constateerde naast deze ongelijkmatige

¹⁸ Dat was de financiële ambtenaar die voor de publieke schatkist verantwoordelijk was.

¹⁹ “Wanneer een Egyptenaar een kind van de vuilnisbelt opneemt en het als zijn zoon adopteert, wordt na zijn dood één vierde van zijn bezit geconfisqueerd.”

²⁰ “Van de personen die een jongen van op de vuilnisbelt opnemen, zal na hun dood een vierde <van hun bezit> geconfisqueerd worden.”

spreiding van vrije ten opzichte van onvrije kinderen nog een aantal andere eigenaardigheden over die vrije kinderen, waarop ik in de volgende paragrafen inga. Deze elementen kwamen niet alleen op basis van mijn onderzoek van contracten en kwijtingen aan het licht, maar vooral door de studie van brieven over het voedsterwezen. Het betrekken van die private communicatie in het onderzoek bleek van cruciaal belang en maakte het mogelijk om tot een eigen these te komen ter verklaring van die, op het eerste gezicht, vreemde constataties.

Over welke eigenaardigheden gaat het? Vooreerst was er Adams, die op basis van een demotisch voedstercontract (P.Tebt. II, 279) opperde dat de voedstertaak in huis van de eigenaar – en niet bij de voedster, zoals in vele voedstercontracten is bepaald (cf. *supra*) – werd uitgevoerd, wanneer het een kind van de opdrachtgever betrof: deze inbreuk op wat gangbaar is, zou alles te maken hebben met de bezorgheid van de opdrachtgever, die in dit geval de vader is (Adams 1964: 158). Op basis van private brieven kon ik dezelfde conclusie trekken: in PC 2 zou de voedster Thamouthion het kind niet, zoals gebruikelijk in de contracten en kwijtingen, naar haar eigen huis meenemen, maar wel bij de opdrachtgeefsters thuis zogen; op regels 8-10 wordt er met de uitspraak εἰς τὰς δύο οἰκίας μέλλεις εὐφραίνεσθαι²¹ op twee huizen gealludeerd, die naar alle waarschijnlijkheid aan de familie van de opdrachtgeefsters toebehoorden. De vraag rijst dan ook welke regeling werd getroffen in de contracten over de baby's van de opdrachtgever. Vier van de vijf overeenkomsten²² waarin de zuigeling als het eigen kind van de opdrachtgever werd benoemd – en dus een vrij kind was²³ –, namelijk CK 30, CK 31, CK 34 en CK 37²⁴, beantwoorden echter niet aan Adams' stelling; uit die contracten blijkt de voedster namelijk vreemd genoeg de taak bij haar thuis te hebben uitgevoerd. Waren de ouders in deze vier problematische papyri dan niet in het lot van hun eigen kind geïnteresseerd? En is het toeval dat deze documenten alle rond of na het midden van de 2de eeuw zijn gedateerd? Bovendien wordt voor de omschrijving van het kind in CK 30 en CK 31 het sjabloon τὸ γεγονὸς <naam van de vader/opdrachtgever in de datief> ἐκ τῆς συνούσης αὐτῆς συμβίου <naam van de moeder in de geni-

²¹ Pestman wijst erop dat εἰς hier in de betekenis van ἐν moet worden opgevat (Pestman 1990: 133).

²² Enkel in CK 16 weten we met zekerheid dat de voedsterling daadwerkelijk het kind van de opdrachtgever is: dit document is namelijk in een archief bewaard (meer bepaald het archief van Trufoon), wat veel meer contextuele informatie oplevert.

²³ Deze gevolgtrekking is m.i. geoorloofd, aangezien alle opdrachtgevers zelf vrije personen zijn.

²⁴ Net als bij de opsommingen van de status en het geslacht van zuigelingen, worden ook hier de voedstercontracten, die in feite een lening met een fiduciaire verkoop van het kind van de debiteurs zijn, achterwege gelaten, aangezien ze niet over de gebruiken van het voedsterschap informeren.

tief²⁵ gebruikt, wat argwaan oproept: die woorden lijken namelijk sterk op de omschrijving van de *engonoi*, waarbij eveneens het voornoemde patroon wordt gevolgd. Dit parallelisme met de *engonoi* lijkt me de sleutel tot de formulering van een plausibele verklaring: blijken de kinderen van slavinnen, zoals Masciadri en Montevecchi argumenteerden, in documenten vanaf het midden van de 2de eeuw in werkelijkheid vaak vondelingen te zijn geweest (cf. *supra*), dan tonen de documenten met betrekking tot vrije kinderen misschien een gelijkaardige situatie. Het lijkt dus aannemelijk dat men niet één, maar twee mogelijkheden had om de bepalingen uit de *Gnomoon van de Idios Logos* te omzeilen: terwijl eerder al werd vastgesteld dat men sommige vondelingen voor *engonoi* liet doorgaan, werden andere ἀναίρετοι misschien als eigen, vrije kinderen van de opdrachtgever aangeduid.

Ook op basis van de private communicatie over voedsters wordt die hypothese m.i. versterkt: In PC 2 leggen de adressanten Valeria en Thermouthas een opmerkelijk causaal verband tussen de verloning van de voedster en de maatschappelijke positie van het kind. Het voedsterloon voor het zogen van een vrije zuigeling zou volgens de vrouwen hoger liggen dan bij een onvrij kind:

Ἐὰν συνευδοκῆ²⁶ τρο-
φεύειν, περισσότερον
μέλλεις μισθάρην εὐ-
ρίσκει<v>²⁷, ὡς ἐλεύθερον.²⁸

en verder op regels 26-27:

ἄλλο γὰρ ἐλεύθερον, ἄλλο
δουλάρην.²⁹

Masciadri en Montevecchi maken niet alleen melding van deze bijzondere uitspraak, ze beschouwen die stelling ook als gegrond. Om die stelling te kunnen beoordelen, maakte ik in mijn masterproef een vergelijking van het voedsterloon. De documenten CK 31 en CK 32, net zoals PC 2 uit rurale gebieden

²⁵ “Het <kind> dat aan <de vader> vanuit zijn samenzijn met <de moeder> is ontstaan.”.

²⁶ Masciadri en Montevecchi geven deze vorm als συνευδ[[κ]]οκῆ uit, maar de *DDBDP* geeft aan dat deze vorm tot συνευδοκῆ werd gecorrigeerd.

²⁷ Masciadri en Montevecchi geven hier de vorm εὐρίσκειν, terwijl de data op de *DDBDP* aanduiden dat men in de papyri εὐρίσκει leest. Aangezien ook bij andere citaten in dit artikel de letterlijke versie van de papyri wordt verkozen, wordt de <v>, net als in de uitgave van de *DDBDP* dus tussen haken geplaatst.

²⁸ “Als je besluit de voedstertaak op jou te nemen, zal je een rijkelijker loon ontvangen, omdat <het kind> vrij <is>”.

²⁹ “Want een vrij kind <is> één <zaak>, een slaaf een andere”.

van Egypte afkomstig en in de eerste helft van de 2de eeuw opgesteld, vormen goed onderzoeksmateriaal om de these te toetsen. Eerstgenoemde overeenkomst betreft een vrij kind, het tweede een onvrij. In CK 31 krijgt de min twintig drachmen per maand, terwijl Thenkebki³⁰ in CK 32 bevestigt 500 zilverdrachmen van Isidoros te hebben ontvangen ter compensatie van de drie jaar durende voedsterzaak. Dat komt neer op ongeveer veertien drachmen per maand, maar blijkt slechts een deel van het salaris te zijn (rr. 10-12):

[. προαπεσχ]ηκέναι τὴν Θενκ[ῆ]βκ[iv.]. [. . . .]
[– ca. 10 –]ης γαλακτοτροφείας κ[αὶ τ]ιθηνήσε-
[ως – ca. 10 –]. μέρος διὰ χειρὸς ἀγράφως ... ³¹

Hierdoor kan men vermoeden dat het volledige loon in de buurt komt van dat in CK 31, wat de stelling van Valeria en Thermouthas niet zou bevestigen. Toch lijkt het me erg onwaarschijnlijk dat de vrouwen een dergelijke uitspraak zouden doen, als die geen algemene gewoonte reflecteert.³² Hoe moet men deze eigenaardigheid dan wel interpreteren? Het lijkt moeilijk hiervoor een verklaring te geven zonder de hypothese in rekening te brengen die stelt dat in CK 31 mogelijk slechts geveinsd wordt dat het om een vrij kind gaat, terwijl er in feite een vondeling in het geding is. In dat geval zouden beide documenten in werkelijkheid over vrije kinderen handelen, wat conform de uitspraak van Valeria en Thermouthas hun gelijkaardige verloning zou verklaren, al blijft dit natuurlijk hypothetisch en moeilijk hard te maken.

Twee soorten voedsters

Niet alleen is in de vorige paragraaf gebleken dat de brieven over het voedsterwezen nuttige aanwijzingen kunnen geven in verband met vraagstellingen over de contracten en kwijtingen, ook het onderzoek van de brieven op zich leverde interessante vaststellingen op: het voedsterschap in de brieven blijkt namelijk heel wat verschillen te vertonen ten opzichte van de private legale documenten.

³⁰ Thenkebki is niet de voedster zelf, maar wel de eigenares van Sarapias, die de voeding van het slavenkindje op zich had genomen.

³¹ “Thenkebki erkent dat zij als deel [van het voedsterloon] voor de borstvoeding en de verzorging cash zonder geschreven document [...] heeft ontvangen”.

³² Het valt echter nooit te bewijzen of een dergelijke uitspraak al dan niet waarheidsgetrouw is. Op die manier kan de geformuleerde redenering slechts hypothetisch zijn, maar biedt ze m.i. een waardevolle aanvulling op de andere aanwijzingen over de werkelijke status van vrije kinderen in de contracten.

Een eerste verschilpunt ligt in de identiteit van de zuigeling en, daarmee samenhangend, de plaats van uitvoeren. In de drie onderzochte brieven werd de min voor het verzorgen van een eigen kind ingeschakeld, en betrok zij, zoals PC 2 illustreert, het huis van de opdrachtgevers. In de contracten daarentegen betrof slechts een kleine minderheid van de documenten kinderen van de opdrachtgever, en werden de baby's, die voornamelijk onvrije kinderen waren, in het huis van de voedster gevoed en gezoogd. De regeling dat de voedster bij de aanwervende partij introk om de kinderen des huizes te verzorgen, is daarentegen wel in de secundaire literatuur gedocumenteerd (cf. Laes 2006: 60-62).

Een tweede grote afwijking ligt in de vriendelijke houding van de opdrachtgeefsters Valeria en Thermouthas ten aanzien van de voedster Thamouthion in PC 2: niet alleen spreken de dames de min met “zuster” aan (r. 3: τῆ ἀδε[λ]φῆ), ze zijn verder ook erg om het geluk van Thamouthion bekommerd (rr. 3-10):

... ὡς [ε-]
 ἠρώτηκά σε καταπλέουσα
 περὶ τοῦ παιδίου Θερμου-
 θάτος ἵνα αὐτὸ ἄρης κ[α]ὶ
 τροφεύσης κα[ὶ] μακροεῖα
 εἰς τὰς δύο
 οἰκίας μέλλεις εὐφραίνεσ-
 θαι καὶ ἐξαλλάσσεσθαι.³³

De wens dat Thermouthion gelukkig wordt, herhalen Valeria en Thermouthas verderop in de brief nog twee keer. Ten slotte blijkt ook uit de rest van de brief een groot vertrouwen van de adressanten in de voedster en wordt haar een grote vrijheid gegeven, waarvan de uitspraak op regels 25 en 26 τί ἂν θέλεις λάβει (“neem wat je maar wil”) getuigt. Dat contrasteert sterk met de vaststelling uit de private legale contracten dat de voedster niet alleen aan vele bepalingen onderworpen was, maar ook dat zij aan een zware vorm van aansprakelijkheid was gehouden.

Ten derde informeren de brieven PC 2 en PC 3 over hoge maatschappelijke klassen en ademen ze een aristocratische sfeer uit: PC 2 is door de opdrachtgeefster zelf geschreven, die dus blijkbaar een opleiding had geno-

³³ “Zoals ik <je> in verband met Thermouthas’ kind heb gevraagd, toen ik de Nijl afvoer: neem het op en voed het, en je zal gelukkig zijn als je <dat> doet. In de twee huizen zal je gelukkig zijn en plezier beleven.”

ten. De adressanten laten verder uitschijnen dat hun familie ten minste twee huizen bezit (rr. 8-10). In PC 3 kan men de maatschappelijke positie van de auteurs dan weer – zij het indirect – uit de motivatie voor het inschakelen van een voedster afleiden (rr. 4-5): ἐγὼ γὰρ οὐκ ἐπιτρ[ρέ]πω τῆ θυγατρὶ μου θηλάζειν.³⁴ De aristocratische afkeer van lichamelijke arbeid, en dus ook van het voeden van het eigen kind, klinkt in die woorden sterk door. Ook op dit punt stemmen de brieven overeen met de secundaire literatuur; vaak wordt daar namelijk aangehaald dat rijke ouders de zorg voor hun kinderen aan een min overlaten, zoals Laes uit epigrafisch bewijsmateriaal van grafschriften van voedsters afleidt (Laes 2006: 60-61). Van aristocratische families zijn er echter nauwelijks getuigenissen in dit corpus aanwezig: om te beginnen wijzen verscheidene contracten en kwijtingen op ongeletterdheid, ook bij de opdrachtgevers; de contracterende partijen doen namelijk vaak een beroep op een derde persoon om het contract, opgesteld door een *scriba*, te ondertekenen. Verder geeft enkel kwitantie CK 31 aan dat de moeder haar kind zelf niet wou voeden, zodat er op een min beroep wordt gedaan (Masciadri & Montevocchi 1984: 30).

Het voedsterschap in de brieven verschilt dus op drie elementaire vlakken van dat in de private legale documenten, maar komt net in die elementen sterk overeen met de getuigenissen over de voedster in de secundaire literatuur. Hoewel slechts drie brieven over het voedsterschap bewaard zijn en het gevaar van onverantwoorde veralgemeningen dreigt, kan men zich toch niet van de indruk ontdoen dat de brieven samen met de secundaire literatuur over een ander soort voedsterschap informeren dan beschreven in de private legale documenten. Een eenduidig *Ammenwesen* bestond dus waarschijnlijk niet, maar er is wel sprake van twee tradities met elk hun eigen gewoontes en regels, ook omtrent het al dan niet opstellen van een geschreven document.

In een eerste geval schakelt men voor een afgebakende periode een min in om een kind, veelal een vondeling, op te voeden. Aangezien het economisch gewin bij het opnemen van zo'n ἀναίρετος centraal staat, ligt niet alleen de verloning voor deze opdracht erg laag, maar wordt de voedster ook onder het hangend zwaard van zware strafclausules aan strenge geboden en verboden onderworpen, die dan ook zorgvuldig in een schriftelijke overeenkomst gegoten worden. Verder spreekt uit deze overeenkomsten een (relatief) ongeïnteresseerde houding van de opdrachtgever in de voedsterling, waarvoor het feit dat de opdracht bij de voedster thuis wordt uitgevoerd, indicatief is.

³⁴ “Ik laat mijn dochter immers niet toe <haar kinderen> te zogen.”

In het tweede geval, dat zich niet uit voedstercontracten en -kwijtingen laat aflezen maar enkel uit indirecte aanwijzingen, krijgt het economische belang van de aanwervende partij niet zo’n centrale plaats toegedeeld. Hier trekt de voedster – zoals Laes stelt – bij de veelal rijke familie in om hun (vrijgeboren) zuigeling te voeden. De voedstertaak beperkt zich in dit geval niet tot de strikt afgebakende periode van 2 à 2,5 jaar: de voedster neemt veelal voor een langere periode de zorg voor de kinderen op zich (Laes 2006: 63).

Ik meen dat de belangrijkste implicatie van het onderscheid tussen beide soorten voedsterschap zich op het vlak van de identiteit van de zuigeling situeert: het leeuwendeel van de contracten en kwijtingen informeert over onvrije kinderen, terwijl men zich over de werkelijke status van sommige vrije kinderen vragen kan stellen. Het ‘tweede type’ voedster uit de brieven lijkt daarentegen wel vooral met de zorg van vrije kinderen belast. Dit soort *Ammenwesen* is echter veel minder goed gedocumenteerd dan het voedsterschap uit de private legale overeenkomsten: alle brieven getuigen dan wel over vrije kinderen, maar hun geringe aantal – er zijn er slechts drie – zorgt ervoor dat het moeilijk hard te maken is dat er een dichotomie zou bestaan tussen contracten over vrije kinderen enerzijds, en brieven over onvrije kinderen anderzijds. Hoewel, ook Masciadri en Montevecchi wezen erop dat bij vrije kinderen de voedstertaak zodanig rechtlijnig en ongecompliceerd was, dat het opstellen van een schriftelijk document niet nodig werd geacht (cf. voetnoot 11). In die zin suggereerden zij reeds de genoemde tweedeling. Op die manier zorgt het onderscheid tussen de twee soorten voedsterschap ervoor dat contracten en kwijtingen over vrije kinderen als vreemde eend in de bijt kunnen worden beschouwd, toch in die gevallen waar ziekte of andere belemmeringen de moeder niet lijken te hebben verhinderd om haar eigen baby te zogen, zoals het geval is bij de vrije voedsterlingen die in de contracten vanaf het midden van de 2de eeuw relatief nadrukkelijk in het corpus aanwezig zijn. De constatering dat er twee types voedsters bestaan, zorgt m.i. voor nog meer argwaan ten opzichte van de identiteit van de vrije kinderen en ondersteunt op die manier de hypothese dat zij in werkelijkheid vondelingen geweest zouden kunnen zijn. Bovendien geeft die vaststelling ons aanwijzingen dat het voedsterwezen waarschijnlijk veel sterker verspreid was dan het relatief beperkte corpus van 42 contracten en kwijtingen doet vermoeden.

Appendix

De appendix op de volgende pagina's deelt de documenten van het corpus op in drie grote groepen: de contracten, kwijtingen en registers³⁵ (CK), de petities en het proces (PP) en de private communicatie (PC).

³⁵ In de afkorting van deze groep (CK) wordt er niet naar de registers verwezen, omdat ze niet over een daadwerkelijke voedselopdracht informeren, maar wel over de fiduciaire verkoop van kinderen.

Contracten en kwijtingen

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
CK 1	C. Pap. Gr. I, 2	1 jan. 15 v.C.	Alexandria	Kwijting (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij	Meisje ^a	Slavin	3,5 jaar (?)	–
CK 2	C. Pap. Gr. I, 3	16 mei 14 v.C.	Alexandria	Ontbinding contract en kwijting (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij	Meisje	Vrije vrouw	–	–
CK 3	C. Pap. Gr. I, 4	30 maart 13 v.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Slavin	2 jaar	12 drachmen per maand
CK 4	C. Pap. Gr. I, 5	vóór 26 febr. 13 v.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Vrije vrouw	18 maanden	8 drachmen per maand
CK 5	C. Pap. Gr. I, 6	vóór 26 febr. 13 v.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij (vondeling)	–	Vrije vrouw	16 maanden	–10 drachmen per maand – 2 <i>katulai</i> ^b olie
CK 6	C. Pap. Gr. I, 7	28 mei 8 v.C.	Arsinoë	Contract en kwijting (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Jongen	Vrije vrouw	2 jaar	8 drachmen per maand
CK 7	C. Pap. Gr. I, 8	7/6 v.C.	Alexandria	Ontbinding contract en kwijting (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij; in feite fiduciaire verkoop van een vrij kind	Jongen	Vrije vrouw	–	–
CK 8	C. Pap. Gr. I, 9	5 okt. 5 v.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij	Jongen	Vrije vrouw	18 of 19 maanden	–10 drachmen per maand – 2 <i>katulai</i> olie
CK 9	C. Pap. Gr. I, 10	4 nov. 5 v.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Vrij	Jongen	Slavin	10 maanden	10 drachmen per maand
CK 10	C. Pap. Gr. I, 11	21 nov. 5 v.C.	Alexandria	Ontbinding contract en kwijting (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Vrije vrouw	Ontbinding na 8 maanden	10 (?) drachmen per maand
CK 11	C. Pap. Gr. I, 12	na 26 jan. 4 v.C.	Alexandria	Kwijting (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij	Meisje	Slavin	–	–
CK 12	C. Pap. Gr. I, 13	augusteische periode	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij	Meisje	Vrije vrouw	Minstens 20 maanden	–12 drachmen per maand – 2 <i>katulai</i> olie
CK 13	P. Duk. inv. 915	augusteische periode of eerste decennia van de eerste eeuw n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	–	–	–	18 maanden	–

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
CK 14	C. Pap. Gr. I, 14	21 mei 26 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	–	Vrije vrouw	2 jaar	– 60 drachmen per jaar – 2 <i>katulai</i> olie per maand
CK 15	C. Pap. Gr. I, 15	25/26 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Vrije vrouw	2 jaar	– geldsom – halve <i>choinix</i> ^c graan
CK 16	C. Pap. Gr. I, 16	november 36 n.C.	Oxurhunchos	Hernieuwing contract (<i>cheirographon</i>)	Vrij	Meisje	Vrije vrouw	2 jaar	– 2 <i>katulai</i> olie
CK 17 ^d	C. Pap. Gr. I, 17 ^e	30 april – 4 mei 42 n.C.	Tebtunis	Contract en lening (<i>eiromenon</i>)	Onvrij; in feite fiduciaire verkoop van een vrij kind	Meisje	Vrije vrouw	2 jaar	136 drachmen in totaal
CK 18	C. Pap. Gr. I, 18	18 okt. 41 en 28 aug. 44 n.C.	Arsinoë	Lening met vermelding van twee voedstercontracten	Twee onvrij kinderen, in feite fiduciaire verkoop van vrije kinderen	–	Vrije vrouwen	–	lening van 90 drachmen met interest
CK 19	C. Pap. Gr. I, 20	20 juli 50 n.C.	Soknopatou Nesos	Kwijting (<i>homologia</i>)	Onvrij (kind van een slavin)	Meisje	Vrije vrouw	2,5 jaar	– geldsom – olie – kledij – dingen passend voor een voedster ^f
CK 20	C. Pap. Gr. I, 21	24 – 28 aug. 68 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	–	Vrijgelaten vrouw	–	–
CK 21	C. Pap. Gr. I, 22	27 dec. 70 – 25 jan. 71 n.C.	Alexandria	Contract (<i>sunchoresis</i>)	Onvrij (vermoede-lijk vondeling ^g)	Jongen	Vrije vrouw	–	–
CK 22	SB XVIII, 13120 ^h	28 aug. 82 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Vrije vrouw	2 jaar (?)	–
CK 23	C. Pap. Gr. I, 24	23 juli 87 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Jongen	Vrije vrouw	2 jaar	– 7 drachmen per maand – 2 <i>katulai</i> olie van de Oase
CK 24	C. Pap. Gr. I, 25	109/110 n.C.	Fajoem	Contract (<i>eiromenon</i>)	Onvrij (kind van een slavin)	–	–	–	– geldsom – 2 <i>katulai</i> olie

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
CK 25	P. Athen. 20 ^o	1 jan. 110 n.C.	Oxurhunchos	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Jongen	Vrije vrouw	2,5 jaar	- 7 drachmen per maand, + 2 <i>katalai</i> olie - ρῆνσις; een halve <i>artabe</i> graan + 12 <i>katalai</i> olie
CK 26	C. Pap. Gr. I, 27	102-114 n.C.	Fajoen	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (kind van een slavin)	-	Vrije vrouw	2,5 jaar	- maandelijks geldsom - olie
CK 27	C. Pap. Gr. I, 28	29 mei 126 n.C.	Arsinoë	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij	Meisje	Vrije vrouw	2,5 jaar	- 6 drachmen per maand + 2 <i>katalai</i> olie; - ρῆνσις; geldsom; - een <i>keramion</i> wijn en vier vogels bij het Amesiasfeest
CK 28	SB XVII, 13103	117-138 n.C.	-	Contract (<i>eiromenon</i>)	Onvrij	-	-	2 jaar	248 drachmen in totaal
CK 29	C. Pap. Gr. I, 29	117-138 n.C.	Fajoen	Contract (<i>eiromenon</i>)	-	-	Vrije vrouw	-	- 5 drachmen per maand - 2 <i>katalai</i> van welke paalde soort olie
CK 30	C. Pap. Gr. I, 30	139/140 n.C.	Fajoen	Contract (<i>diagrafe</i> van een bank)	Vrij	Meisje	Vrije vrouw	2,5 jaar (?)	-
CK 31	C. Pap. Gr. I, 31	140 n.C.	Fajoen	Contract (<i>diagrafe</i> van een bank)	Vrij	Jongen	Vrije vrouw	2,5 jaar	- 20 drachmen per maand - 2 <i>katalai</i> olie - ρῆνσις; niet be-waarde regeling - een <i>keramion</i> wijn en een haan voor bij het Amesiasfeest
CK 32	C. Pap. Gr. I, 37	142 n.C.	Tebtunis	Kwijting (<i>homologia</i>)	Onvrij (kind van een slavin)	Jongen	Slavin	3 jaar	500 drachmen als deel van het volledige loon ¹

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
CK 33	SB XXII, 15614	25 juli 154 n.C.	Mesobe (Grote Oase)	Contract (<i>homologia</i>)	Onvrij (vondeling)	Meisje	Vrije vrouw	2 jaar	– halve <i>artabe</i> graan en een <i>katule</i> olie per maand – 12 zilveren drachmen en 2 patchwork-dekens (als compensatie voor de kledij) per jaar
CK 34	C. Pap. Gr. I, 32	7 sept. 157 n.C.	Oxurhunchos	Kwijting (<i>cheirografon</i>)	Vrij	Jongen	Slavin	2 jaar	–
CK 35	C. Pap. Gr. I, 33	na 157 n.C.	Fajom	Contract ^k	–	–	Slavin	andere 6 maanden	–
CK 36	C. Pap. Gr. I, 34	161-163 n.C.	Fajom	Koop- en voedstercontract (<i>homologia</i>)	Onvrij (kind van een slavin)	Jongen	Slavin	Ca. 30 maanden	200 drachmen in totaal
CK 37	C. Pap. Gr. I, 35	13 okt. 187 n.C.	Oxurhunchos	Kwijting (<i>cheirografon</i>)	Vrij	Meisje	Slavin	2 jaar	400 drachmen in totaal
CK 38	C. Pap. Gr. I, 36	193-198 n.C.	Oxurhunchos	Kwijting (<i>eiromenon</i>)	–	–	Vrijgelaten vrouw	–	[X]-honderd [drachmen] en olie
CK 39	C. Pap. Gr. I, 38	14 febr. 258 n.C.	Oxurhunchos	Kwijting (<i>cheirografon</i>)	–	–	–	–	–
CK 40	C. Pap. Gr. I, 39	derde eeuw n.C.	Arsinoë	Kwijting (waarschijnlijk <i>homologia</i>)	–	–	Slavin	–	800 drachmen (?)
CK 41	C. Pap. Gr. I, 40	6 jan. 308 n.C.	Grote Oase	Kwijting (<i>cheirografon</i>)	–	–	Vrije vrouw	–	– voedsterloon – kledij ter waarde van 20 zilvertalenten
CK 42	P. Bodl. I, 169	4 nov. 308 n.C.	Grote Oase	Contract (<i>cheirografon</i>)	–	–	Vrije vrouw	–	2 talenten ¹

a. Masciadri en Montevecchi vermoedden dat deze overeenkomst over een jongen ging, die luisterde naar de naam Remax (1984: 32-33, 51-54). Inmiddels heeft deze naam echter een nieuwe lezing gekregen, namelijk Renata, wat maakt dat deze overeenkomst een meisje betreft (*BZ. VIII* (1992): 41).

b. Een *keramon* wijn komt overeen met ongeveer een halve liter (Montevecchi 1988: 71).

c. Dit is een onderverdeling (1/40 of 1/48) van een *artabe*, wat op een hoeveelheid van ongeveer één liter neerkomt (Rowlandson & Bagnall 1998: VXII).

d. Masciadri en Montevecchi vermoedden dat het in CK 17 in feite niet om een echt voedstercontract gaat, maar om de fiduciaire verkoop van kinderen. Dat zou ook in CK 18 het geval zijn. Hoewel deze documenten dus strikt genomen niet over de voedsterzaak handelen, leek het mij toch wenselijk om deze documenten in navolging van de Italiaanse onderzoeksters in het corpus op te nemen, aangezien ze een belangrijk nevenaspect van het voedsterwezen belichten.

- e. CK 17, i.e. P.Mich. II, 121 *recto*, dient van P.Mich. II, 121 *verso* (cf. *infra*, einde van de appendix CK) onderscheiden te worden: op beide kanten van de papyrus zijn geen daadwerkelijke overeenkomsten, maar samenvattingen ervan neergeschreven, maar op de *recto*-zijde is deze informatie veel uitgebreider dan de erg beknopte informatie bij de *anagrafai* van de keerzijde. Toch kunnen beide documenten niet los van elkaar worden beschouwd: het voedselcontract en de daarop volgende lening van de *recto*-zijde worden immers op regels 18 en 19 van de *verso*-zijde kort herhaald, wat een datering van de overeenkomst op de *recto*-zijde mogelijk maakt (Adams 1964: 149).
- f. Zoals Masciadri en Montevecchi aanduiden, zijn er geen concrete bedragen of hoeveelheden bewaard (1984: 33), maar door deze weergave wil deze appendix toch een indruk geven van de verloning. Hetzelfde geldt voor CK 24, CK 26 en CK 43.
- g. Door een lacune is de specifieke status van het kind niet meer te achterhalen, maar op rr. 10-11 wordt de tekst als δὸν[ικ]ὸν παίδιον ἀναίρετον ὑποτίθειον ἄρ(?)πέυ γεαμεινδεῖν. I.e. C.Pap.Gr. I, 23, dat op basis van P.PalauRib. inv. nr. 158 kon worden vervolledigd en opnieuw werd uitgegeven (Bingen 2006: 220-221). Masciadri en Montevecchi waren onzeker of het document uit 81 of uit 82 n.C. stamde; hoewel men ondertussen zeker is van het jaartal 82 n.C., blijven de dag en de maand wel nog onzeker (<http://papyri.info/dhdbp/sb;18;13120/>; geraadpleegd op 11/12/2010).
- i. Dit document maakte ook al deel uit van het *Corpus Papyrorum Graecarum I*, maar er wordt naar die uitgave in P.Athen. verwezen, omdat dat de recentste versie van de tekst is die rekening houdt met de nieuwe lezing van Bingen (2006: 207-220).
- j. Bij dit document zijn Masciadri en Montevecchi niet consequent: het – weliswaar moeilijk leesbare – bedrag in de Griekse tekst interpreteren ze als πεντακοσίος (1984: 165), terwijl ze het in hun overzicht ook over een loon van 500 drachmen hebben (ibid.: 35); ze vertalen echter met “vijftig” (ibid.: 166).
- k. Door de vele lacunes is de vorm van het document niet meer te achterhalen.
- l. Een lacune maakt het onduidelijk of dit het volledige voedselcontract is.

In de analyse van de registers van Tebtunis bleek dat deze documenten niet van een daadwerkelijke voedsteropdracht, maar wel van een fiduciaire verkoop van kinderen als garantie bij een lening getuigden. De 46 verschillende meldingen van contracten of kwijtingen in deze appendix weergeven, zou een vertekening van het voedsterschap geven, aangezien daardoor de foutieve indruk zou worden gewekt dat Tebtunis een bloeiend centrum voor minnen was. Daarom wordt enkel door middel van deze opmerking naar de uitgave van de betreffende registers verwezen. In een overzicht van de contracten in deze registers verwijzen Masciadri en Montevecchi naar P.Mich. II, 121 verso³⁶, P.Mich. II, 123 recto³⁷, P.Mich. II, 128³⁸, P.Mich. V, 238³⁹. Voor de kwijtingen geven de onderzoekster het volgende overzicht: P.Mich. II, 121 verso⁴⁰, P.Mich. II, 123 recto⁴¹, P.Mich. II, 124 recto⁴², P.Mich. V, 238⁴³ (Masciadri & Montevecchi 1984: 177-194). Ook Adams geeft deze opsomming en voegt daar nog enkele documenten van uit P.Mich. V, 240 aan toe⁴⁴, die echter enkel de voedstertaak vernoemen, maar niet, in tegenstelling tot de rest, met een lening gepaard gaan (Adams 1964: 149-150).

³⁶ Meer bepaald: rij I, rr. 18-19 / VI, rr. 21-22 / XII, rr. 8-9.

³⁷ Meer bepaald: rij III, rr. 32-33 / IV, rr. 18-19 / VI, r. 22 / VI, r. 23 / VII, rr. 7-8 / VII, rr. 46-47 / X, rr. 3-4 / X, rr. 9-10 / X, rr. 23-24 / XIII, r. 33; r. 35 / XIII, r. 38 / XIII, rr. 40-41 / XIV, rr. 31-32 / XV, rr. 7-8 / XVI, rr. 28-29 / VXII, r. 33, XVIII, rr. 25-26 / XXII, r. 19.

³⁸ Meer bepaald: rij II, rr. 17-18 / III, r. 5 / III, r. 46.

³⁹ Meer bepaald: rij I, rr. 27-28 / II, rr. 62-63 / III, rr. 110-111 / III, rr. 113-114 / III, rr. 136-137 / III, rr. 152-153 / IV, rr. 164-165 / IV, rr. 191-192 / IV, rr. 216-217.

⁴⁰ Meer bepaald: rij VII, r. 7.

⁴¹ Meer bepaald: rij II, r. 7 / IV, r. 24 / IV, r. 28 / VI, r. 13 / VI, r. 20 / XI, r. 29 / XIII, r. 32 / XVI, r. 23 / XVII, r. 16.

⁴² Meer bepaald: rij I, r. 23 / II, r. 3.

⁴³ Meer bepaald: rij I, r. 22.

⁴⁴ Adams heeft het over P.Mich. V, 240 rij I, r. 13 en II, rr. 63-64, waar telkens de uitdrukking ὀμολογία τροφίμου καὶ δανείου verschijnt (Adams 1964: 150).

Processen en petitie

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
PP 1	BGU IV, 1139	na 28 okt. 5 v. C.	Alexandrië	Petitie	Vrij	Meisje	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
PP 2	P.Oxy. I, 37	29 maart 49 n.C.	Oxurunchos	Verslag van een proces	Vondeling	Jongen	Vrije vrouw	2 jaar	8 staters per jaar
PP 3	P.Oxy. I, 38	49/50 n.C.	Oxurunchos	Petitie	Vondeling	Jongen	Vrije vrouw	2 jaar	8 staters per jaar ^a

a. Het bedrag van het voedseltoeloo is echter problematisch (cf. *supra*).

Private communicatie

	Document	Datering	Herkomst	Type document	Status kind	Sekse kind	Status voedster	Duur	Verloning
PC 1	SB V, 7572	4 okt. 104 n. C. ^a	Filadelfeia	Private brief	Vrij	-	-	-	-
PC 2	P.Mich. III, 202	5 mei 105 n. C. ^b	Filadelfeia	Private brief	Vrij	-	-	-	5 staters
PC 3	P.Lond. III, 951 verso	late derde eeuw n. C. ^c	-	Private brief	Vrij	-	-	2 jaar	-

a. Deze informatie wordt door de metadata van de *HGI* verschaft, al blijkt het jaartal onzeker te zijn; met zekerheid is deze brief aan het begin van de 2de eeuw n.C. gedateerd (<http://papyri.info/ddbdp/sb;5:7572/>; geraadpleegd op 11/12/2010).

b. Masciadri en Montevecchi dateren deze brief echter in 150 n.C. (1984: 196). Waarschijnlijk betreft het een tikfout, want eerder gaven de onderzoeksters wel een juiste datering (ibid.: 26).

c. Masciadri en Montevecchi kunnen de brief niet nauwkeurig in de derde eeuw n. Chr. plaatsen (1984: 198), maar deze nadere informatie werd via www.papyri.info verkregen (<http://papyri.info/ddbdp/p.mich;3:202/>; geraadpleegd op 11/12/2010).

Bibliografie

- Adams, B. 1964. *Paramoné und verwandte Texte: Studien zum Dienstvertrag im Rechte der Papyri*. Berlin: De Gruyter.
- Bagnall, R. & R. Cribiore 2006. *Women's Letters from Ancient Egypt, 300BC-AD 800*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Bergamasco, M. 2006. "Il contratto di baliatico in PDuk inv. 915", in: *ZPE* 158: 203-206.
- Biezuńska-Mallowist, I. 1977. *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine. Seconde partie: période romaine*. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Bingen, J. 2006. "Le contract de nourrice P.S.A.Athen. 20 = C.P.Gr. I 23 (100 p.C.)", in: *CE* 81: 207-221.
- Bradley, K. 1980. "Sexual Regulations in Wet-Nursing Contracts from Roman Egypt", in: *Klio* 62: 321-325.
- Drexhage, H.-J. 1991. *Preise, Mieten/Pachten, Kosten und Löhne im römischen Ägypten bis zum Regierungsantritt Diokletians*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae.
- Gignac, F.T. 1976. *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Volume I: Phonology*. Milano: Cisalpino-La Goliardica.
- Heilporn, P. & K. Worp 2007. "A Wet Nurse Contract with an Unusual Provenance", in: *CE* 82: 218-226.
- Hengstl, J. 1972. *Private Arbeitsverhältnisse freier Personen in den hellenistischen Papyri bis Diokletian*. Bonn: Habelt.
- Herrmann, J. 1959. "Die Ammenverträge in den gräko-ägyptischen Papyri", in: *ZRG* 76: 490-499.
- Laan, P.W.A.T van der 1980. "Vondelingen en voedsters in Graeco-Romeins Egypte", in: *Hermeneus* 52: 317-331.
- Laes, C. 2006. *Kinderen bij de Romeinen: Zes eeuwen dagelijks leven*. Leuven: Davidsfonds.
- Masciadri, M. & O. Montevecchi 1982. "Contratti di baliatico e vendite fiduciarie a Tebynis", in: *Aegyptus* 62: 148-161.
- Masciadri, M. & O. Montevecchi 1984. *I contratti di baliatico*. Milano: Università cattolica del Sacro Cuore.
- Montevecchi, O. 1988. *La papirologia*. Milano: Vita e pensiero.
- Montevecchi, O. 1985. "BGU IV 1139: Paramone e trophitis", in: *BASP* 22: 231-241.
- Oates, J. 1963. "The Status Designation: Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς", in: *YCIS* 18: 1-129.
- Palme, B. 2009. "The Range of Documentary Texts: Types and Categories", in: R. Bagnall (ed.), *The Oxford Handbook in Papyrology*. Oxford: Oxford University Press, 358-394.
- Pestman, P. 1990. *The New Papyrological Primer*. Leiden: Brill.
- Preisigke, F., O. Gradenwitz & E. Kiessling 1925-. *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*. Berlin: Selbstverlag Erben Preisigke [WB].

Preisigke, F., F. Bilabel, M. David, A. Van Groningen, E. Kiessling, E. Boswinkel, P.W. Pestman & H.A. Rupprecht 1922- . *Berichtigungsliste der griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten*. Leiden: Brill [BL].

Rowlandson, J. & R. Bagnall 1998. *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.